

Dr. Kamarás István

AZ IRODALMI IZLÉS VIZSGÁLATÁNAK MÓDSZERTANI
PROBLÉMÁI

Mekkora esélye van a Nagy Író Adott Művének Kovács Jánosnál? Ha van, mire van esélye: hogy ismereteket szerezzen belőle, hogy úgy érezze, műveltebb lett, hogy kellemes perceket szerezzen vele magának, hogy megrikassa, felkavarja vagy rádöbentse valamire, hogy segítségével előbbre lépjen, hogy hatására át kelljen értékelni stratégiáját?

A válaszokhoz az irodalmi olvasottságot tükröző térképekre, az irodalmi izlést megjelenítő szerkezeti képletekre és a befogadás mechanizmusát ábrázoló reakcióegyenletekre egyaránt szükség van. Mindez még kevés a válaszhoz, hiszen Kovács János nem főszerepben olvasó, hanem csak sok más egyéb szerepe mellett, amelyek mind alakítják olvasói szerepét: Kovács János többek között magyar állampolgár, párttag, olvasztár, apa, férj, harmadosztályú tekész, telektulajdonos, Vasas drukker, színházi bérlettulajdonos. Nem elég behizonyítani, hogy Kovács János különböző irodalmi művekkel kapcsolatos viselkedéseiben kimutatható hasonlóságok alapján beszélhetünk művészi alkotásokkal vagy irodalmi művekkel kapcsolatos beállítódásról, el kell helyezni ezt az egyéb dolgokkal kapcsolatos beállítódások rendszerében, be kell kötni őket az értékrendszer megfelelő "végződéséhez", be kell tájolni az életmód fő égtájaihoz, össze kell kötni személyiségjegyekkel.

Ha a Nagy Író Adott Művét kézbevevő Kovács Jánosról, továbbá csoportjáról, rétegéről, osztályáról, hazájáról, és koráról, valamint magáról a Nagy Műről az izlés kutatásában köremüködő társadalomtudományok jóvoltából minden lényegeset megtudnánk, akkor is akadna még tennivalója az olvasmány esélyét, az olvasásának lefolyását és eredményét vizsgáló kutatónak. Tudnunk kell például azt, hogy mi mindent tart szépnek, művészinek Kovács János. Csak diszoklevelének cirkalmait vagy a Guernicát is, csak a Mondjátok meg Máriának, szeretem-et vagy az Ave Mariá-t is, csak a Csárdáskirálynőt vagy az Éj királynőjének monológját is? Tudnunk kell azt is, hogy minek tartja Kovács János a művészi alkotásokat. Milliókat érő vagy pénzben ki nem fejezhető értéknek, kábitónak vagy lázítónak, hasznosnak vagy tanulságosnak, őt igazolónak vagy önmagát az igazsággal szembeállítónak?

Már az is nagy segítség lenne a könyvet ajánló könyvtáros, az új írókat bemutató pedagógus, az olvasóival találkozó író, az olvasóinak segítő kritikus, a könyv forintban ki nem fejezhető értékével is kalkuláló könyvkereskedő, a könyvet hanggá vagy képpé alakító rendező számára, ha rendelkezésre állana a művek és az olvasók törzslapja, hogy szembesíthessék az Adott Művet Kovács Jánossal.

A hetvenes évek magyarországi izléstérképének felvázolásához Gondos Ernő készített értékes és módszerében érdekes segédeszközt.^{1/} Mintegy 300 irodalmi műről kétféle adatot közöl:

néhányat a művek legfontosabb "anyakönyvi adatai" közül /a művet olvasók és a művet tetszéssel fogadók arányát az olvasók különböző nemű, koru, foglalkozásu és végzettségű rétegei körében/, emellett pedig a másik háromszáz művel való kapcsolatot /közelséget vagy távolságot/ jellemző Yule-féle aszociációs együtthatók szerepelnek.

A művek törzslapja

A művek törzslapján szereplő adatok a mű társadalmi fogadtatásáról közölnek információkat, de a mű "olvasás-történetének" csak egy bizonyos szakaszáról. Így csak egy bizonyos időszak izlésállapotának feltérképezéséhez ad fogódzót Gondos segéd-eszköze, a tendenciák felvázolásához öt-tíz évenként ismételtten elő kellene állítani ilyenfajta adatbázist. Természetesen ez a segéd-eszköz még a mű társadalmi fogadtatásáról is csak eléggé hiányos képet adhat. Először is azért, mert az anyagi okokból bizonyos méretig növelhető minta jóvoltából a kisebb nagyságrendű, de fontos rétegek és a mű viszonyáról nem tudunk meg semmit, másrészt azért, mert az olvasottság viszonylag körülhatárolt ténye mellett a tetszés jóval nehezebben kezelhető, bonyolultabb halmazállapotú kategória.

Még az olvasók aránya sem támadhatatlan adat, /akkor sem, ha kizárjuk a hamis válaszok lehetőségét, pedig evvel is számolni kell^{2/}, mert bizonyos művek egyes rétegeknél elsősorban a friss olvasmányok között, más rétegeknél viszont a már régebben olvasott művek között szerepelnek. Evvel az időbeli tényezővel nemcsak a különböző korosztályoknál, hanem például

a különböző végzettségűeknél is lehet számolni. Ezért egyik kutatásunkban, amelyik bizonyos szempontból a Gondos-féle módszer továbbfejlesztésének tekinthető^{3/}, nemcsak az olvasás tényére kérdeztünk rá, hanem megkérdeztük az olvasás időpontját is, továbbá a még el nem olvasott könyvekkel kapcsolatos terveket is. /Más a státusza annak a műnek, amit az olvasó még nem olvasott, de már számba vett, akár úgy, hogy elolvasását tervezi, akár úgy, hogy a jövőben is tudatosan kerülni szándékozik./

Ami a tetszést illeti, jóval nehezebb a helyzet, hiszen ez már a mérhetetlen mérésének a problémája. A kutató kénytelen egészen különböző jelentésű "tetszés" szavazatokat összegezni. A tetszés mérésére az olvasók ugyanis egészen különböző "mérőeszközöket" használnak. Egy részük számára egyszerűen az a könyv tetszik, amelyet elolvas, mivel "én kérem csak olyan könyveket veszek a kezembe, amelyek tetszeni fognak, én csak jó könyveket olvasok".

Tény, hogy az olvasók nagy része jó érzékkel el tudja kerülni a túl erős kihívást jelentő könyveket, a kudarcélményt. Persze a "jó könyv" is sokfélét jelenthet, például különböző esztétikai értékű műveket. Van olyan olvasó, akinél Tolsztoj, van akinél Rejtő a színvonal a tetszés "mérőeszközén", de még a nagyjából azonos esztétikai szinttel mérők tetszésének tartalma is jelentős mértékben eltérhet. Erről meg is győződhetünk, ha rákérdezzünk, hogy "Miért tetszett?". A "tetszett, mert igaz", a "tetszett, mert azt mondta", a "tetszett, mert érthető volt", a "tetszett, mert hatott rám" és a "tetszett, mert szép" válaszok a leggyakoribbak.

Az írói mondanivalóval való egyetértés, a művészi érték és a tetszés, vagyis a végeredmény elkülönítése és esetleg különbözőképpen való megítélése, a "tetszett, de nem nagyon, mert ugyan művészi értéket képvisel a mű, de bizonyos kérdésekben nem értek egyet az íróval" típusú vélemények elsősorban az iskolázottabb rétegeknél szerepelnek. A tetszés tehát eléggé bizonytalan és eléggé sokféle tényezőt egybeötvöző kategória, éppen ezért fokozottabb mértékben kell figyelembe venni a nem tetszést, márpedig ez a szempont nagyon kevés kutatásban érvényesül. Tekintve, hogy csak minden hetedik-tizedik "tetszett" válaszra esik egy "nem tetszett" válasz, /a magasabb végzettségűeknél gyakoribb/ már ritkasága miatt is értékes információként kell kezelni. /Persze másért is, például azért, mert a negatív irányban kevésbé jellemző a szépités./ A jobb szinten feltűnni igyekvő olvasók a "mi illik" mércéje alapján látatják magukat, az elmarasztalásnál viszont nem játszik szerepet a "mi nem illik". Említett kutatásunkban a művek törzslapján már a művet elutasítók arányát is szerepeltetjük.

Mivel a tetszés olyan sok jelentésű, célszerű különböző fokozatokat figyelembe venni. A "tetszett" és "nagyon tetszett" kategóriák segítségével például el lehet különíteni a valódi tetszést annak pusztá hangoztatásától, /hogy tudniillik "csak jó, nekem tetsző" könyveket olvasok"/. Természetesen alkalmazható a négy, öt, hét vagy tíz fokú skála is az olvasmányok fogadtatásának mérésére, és ezek egyre gyakrabban bukkannak elő a különböző kutatásokban, de anélkül, hogy használóik számolnának korlátaikkal. Először abban a naiv hitben van sok kutató,

hogy az ötös osztályzattal jelzett "nagyon tetszett" minősítés és a négyes osztályzattal jelzett "tetszett" minősítés között ugyanakkora távolság van, mint a "tetszett" és a három osztályzattal jelzett "közepes", vagy "közömbösen hagyott", vagy "részben tetszett" minősítés között. Ez még a kisebbik probléma, a nagyobb a középhelyen lévő osztályzatok értelmezése, közepes vagy középső osztályzat sokféle olvasói hozzáállást olvaszt egybe. Közepest adhat az is, aki számára a mű közömbös, de az is, aki nem tud vagy nem akar dönteni, az is, aki szerint kevéssé értékes a mű, de nem osztályoz szigorúan, és az is, aki egyszerre lát a műben nagy értékeket és nagy hiányokat és ezt átlagolja.

A tetszésnek legalább két ellentere van, az egyik a "közömbösen hagyott", a másik a "nem tetszett". A közömbös - nem közömbös dimenzióban a tetszett és a nem tetszett egy oldalon áll, szemben a közömbös oldallal. Nem kell különösebben bizonyítani, hogy a mű fogadtatását legalább annyira jellemzi a közömbös magatartás, mint az elutasító magatartás aránya, hiszen az utóbbiak között nagyon sok olyan olvasó van, akik a szerzővel való párbeszéd, a befogadásra tett kísérlet után utasítják el a művet. Így aztán fontos mutatója lehet a mű társadalmi fogadtatásának a művel kapcsolatos vélemények polarizáltságának, a mű vitatottságának foka. Ilyen mutató is szerepel az említett kutatásban. A művek vitatottságát mutató különböző időpontokból származó adatok hallatlanul értékes irodalomszociológiai tényanyagot szolgáltatnának.

Gondos Ernő Izlésalakzatok című kutatási segédletében a művek kapcsolatára utaló mutatószámok is szerepelnek. Ezekből felvázolható a kutatásba felvett 300 mű szociometriája /együttes kedvelésük, vagy elutasításuk gyakorisága alapján/. Mivel a Yule-féle asszociációs együttható "anyaga" a tetszés, elég nehéz lenne meghatározni, hogy mit is jelez ez a mutató. Nehéz lenne eldönteni, hogy értéke, tematikája, megformálásának módja, funkciója, vagy mi más alapján tekinthető elég közeli rokonnak Németh László Iszony és Szabó Magda Freskó, vagy Hemingway Az Öreg halász és a tenger és Gorkij Az Artamanovok című regénye, amelyek az olvasói tudatban egymás mellett szerepelnek. /Nagyon érdekes képet mutatna Gondos Ernő még feldolgozatlan ankétjának eredménye. Ennek keretében 24 irodalmár próbálta értelmezni tíz regény kapcsolatait, hogy mi lehet a hasonlóság, illetve a távolság alapja./ A Gondos-féle módszert továbbfejlesztő kutatásunkban Balogh Zoltán matematikus tanácsára a csak a választásokat figyelembe vevő Yule együttható helyett a Goodmann-Kruskal féle általánosított asszociációs együtthatót használtuk, amely a tetszés két fokozatát és a nem tetszést is magába ötvözi.

Mégha valamennyi mű közötti kapcsolatot ismernénk, még hozzá nemcsak egy időpontban, ez még mindig kevés lenne egy, a társadalom izlésállapotát tükröző térkép felvázolásához, hiszen az egész olvasótábort jellemző Hemingway - Gorkij kapcsolat rétegenként valószínűleg eléggé különbözik. A közművelődési könyvtártagokat modellező mintán végzett vizsgálatunkban most készülnek ezek a rétegtérképek, egyes irodalmi olvasmány-

tipusok kapcsolatára azonban már rendelkezésre állanak ilyen vázlatok. A különböző korúak, illetve végzettségük izléstérképeinek összevetése az izlés alakulásának tanulmányozásához adhat segítséget. /Természetesen ezek a segédeszközök inkább csak irányokat jelölnek, nem oldható meg segítségükkel az olvasóvánevelés gépesítése, hiszen legfeljebb 2-300 művet tartalmaznak, és éppen a legújabb művekre vonatkozó adatokat nem kínálhatják, pedig ezek megítélésénél szorulna rá legjobban segítségre az olvasmányközvetítő. / A komoly műismerettel rendelkező szakember a hasonló műveket behelyettesítve "interpolálhat", de ehhez jó műismeret sem elegendő, hiszen a művek közötti kapcsolat tulajdonképpen a mű élményváltozatainak kapcsolata, azonos szerző különböző művei az esetek nagyobb részében helyettesíthetők egymással, de a Buddenbrook ház már nem helyettesíthető a Doktor Faustussal, a Néró sem a Pacsirtá-val, és a Rozsdatemető sem a Jóestét nyár, jóestét szerelem-mel.

Az olvasók törzslapja

Az olvasók törzslapján /természetesen az alapvető szociológiai, szociálpszichológiai és pszichológiai jellemzők mellett/ először is az olvasottságra vonatkozó adatoknak kellene szerepelni. Az egyes olvasók irodalmi izlésének betájolásához különösen fontos a nem szépirodalmi olvasottságot is, tehát a teljes olvasmányszerkezetet is figyelembe venni. Először is azért, mert az olvasó számára nem különülnek el annyira a különböző

jellegű olvasmányok, mint ezt sokszor a hivatásos olvasmányközvetítők hinnék, másrészt bizonyos fajta ismeretközli és irodalmi művek olvasása között határozott összefüggés tapasztalható, továbbá a fiction és a non-fiction bizonytalan határa miatt is célszerű az egész olvasmánytárat áttanulmányozni.

Az időrendbe rendezett olvasmányok, megjelölve a fogadtatás pozitív, negatív vagy éppen semleges előjeleivel a dinamikus olvasóportré felvázolásához nyújtanak komoly segítséget. Olvasónaplók híján azonban a legtöbb esetben roppant nehéz ezeket az olvasmánytárakat rekonstruálni az emlékezetből kihulló írónévek, címek és benyomások miatt.

Egy másik fajta komoly veszteséggel is számolni kell: a napi- és hetilapokból olvasott irodalmi művekkel. Ezek regisztrálása szinte lehetetlen, pedig még a könyvet nem olvasók nagy része is többé-kevésbé rendszeresen találkozik ilyenfajta olvasmányokkal. Magyarország felnőtt lakosságának például mindössze 10-15 %-a olvas legalább évi egy-két alkalommal novellát könyvekből, a könyvet nem olvasóknak viszont csaknem fele olvas novellát különböző periodikákból. Nagy hibát követnénk el, ha ezeket a könyvolvasmányokkal egyenrangú olvasmányoknak tekintenénk, mert ezeket általában nem egyedi művekként, és nem is mint művészi olvasmányokat könyvelik el, hanem mint az újságban lévő egyéb cikkeket, olvasmányokat. Ha feltesszük a kérdést egy könyvet nem olvasónak, hogy mit olvasott a Nők Lapja legutóbbi számából, ha egyáltalán emlékszik rá, ilyesfé-

leképpen válaszol: "Egy érdekes cikket a női úrpilótáról, egyet egy női szocialista brigádról, egyet egy falusi tani-
tónőről, aztán a faliszőnyegkészítésről, meg arról, hogy
miért van kevés gyerek." A képes riportig mindenféle műfaj
megtalálható az öt felsorolt "cikk" között, még egy Galgóczi
novella is, mely izig-vérig igazi irodalmi mű, amilyennel a
könyvet olvasóknak csak 5-10 %-a találkozott életében. Hogy
valóban nem egyenrangú olvasmányokról van szó, /és hogy er-
ről elsősorban nem íróik tehetnek/ az is bizonyítja, hogy az
írók nevére és a címekre talán csak az esetek egy-két száza-
lékában emlékeznek, de még az olvasmány tartalmára sem nagyon,
néha még az olvasás hetében sem.

Természetesen az olvasók törzslapján színházi élményeik, film-
élményeik és másfajta kulturális élményeik is szerepelnek, de
kiemelt helyen, az irodalmi művek rádió-, televízió-, film- és
színházi feldolgozásai. Ezek a művek legtöbbször olvasmányok
előidézői, a "következmény-olvasmányok" pedig általában szín-
tén különleges olvasmányok, amennyiben "elolvassák a filmet".
A művelődéskutatással foglalkozók arra is felfigyelhettek, hogy
az emberek az Anna Karenina című filmet, szindarabot és regényt
egyetlen mű különböző, de egyenlő értékű és egymással helyette-
síthető változatainak tekintik. Gyakran előfordul, hogy az iro-
dalmi műveket felsoroló listákon a legjobb hiszemben huznak alá
olyan műveket, amelyeknek csak valamilyen feldolgozását látta,
vagy hallotta. "A köszívü ember fiait könyvben olvastam, az
Anna Kareninát filmen láttam, a Germinált a tévében, a Nyomo-
rultakat pedig képregényben olvastam" magyarázta valaki aláhu-

zásait, amikor a gyanakvó kérdezőbiztos rákérdezett. Az olvasmányok időrendi sorába tehát be kell iktatni az olvasmány különböző "változatainak" befogadását is.

Az olvasói törzslapon szerepelni kell az olvasás előzményeinek is: hogyan jutott az olvasó kezébe a szóban forgó olvasmány; milyen információk alapján milyen forrásból jutott hozzá; mit várt az olvasmánytól? Az olvasás eredményéből a legtöbb esetben csak a tetszés - nemtetszés ténye kerül napvilágra. Ennek indokolása már jóval ritkábban szerepel az irodalomszociológiai kutatás tényanyagában. Az olvasás eredményéből, az olvasmány hozatékából, nem is beszélve a katarzisz létrejöttéről vajmi keveset lehet megtudni ezekből az indokolásokból, annál többet az olvasói beállítódásból. A "tetszett, mert..." kezdetű válaszok és az "azért olvasok elsősorban irodalmi műveket, mert..." kezdetű ars poeticák eléggé hasonlitanak egymásra. A tetszés - nemtetszés mögötti érveket nem is olyan könnyű napvilágra hozni, ehhez nem elég a "Miért tetstett?" kérdés, mert erre minden harmadik esetben a "Mert jó volt" a válasz, a "Miért volt jó?" kérdésre adott válasz pedig már nem egyenrangú az elsőre adott hasonló válasszal, akkor sem, ha szó szerint megegyeznek. Lehet, hogy a "Mert szép volt" válasz következik, amelyről kiderül, hogy nem az esztétikai megformálásra vonatkozik, hanem arra, hogy "Szépen volt megírva", ez pedig sokszor annyit jelent, hogy "meghatott". Ilyen esetekben még a kérdőíves-interjú módszer is csak akkor ér valamit, ha a kérdezőbiztost megtanítjuk, hogy rögtönözve hogyan kérdezzen rá a még tulságosan általános válaszokra.

Az osztályzattal megjelölt és a megindokolt tetszés sokszor még mindig nem mond eleget a mű fogadtatásáról. A "nagyon tetszett" válaszok esetén is gyakran kiderül, hogy a legnagyobb élményekhez képest az adott mű elmarad, tehát csak a "maga nemében" tetszett nagyon. Sokat elárulhat a fogadtatásról és már a befogadásról is, ha választ kapunk a "Melyik olvasmányához érzi leginkább hasonlónak ezt a művet és miért?" kérdésre. Kiderülhet, hogy a Háboru és béke azért tetszett annyira, "mert olyan izgalmas volt, mint A három testőr és olyan szép, mint az Elfujta a szél", vagy hogy a Bűn és bűnhődést "Akár Berkesi is írhatta volna, olyan izgalmas és lélektani volt".

Legnehezebb talán a mű értelmezésére rákérdezni, a műnek a szó legszorosabb értelmében vett olvasását, azaz értelmezését lemérni. A könyv kinyitásakor az olvasó egy labirintusba lép be, ahová a kutató nem tudja követni, egy olyan labirintusba, amelynek nem egyetlen közepe van, ahol azonban nem szörnyek vannak, hanem szépség, és ha mégis szörnyekkel találkozik az olvasó, akkor is a szépség törvényeinek engedelmeskedő rutságokkal, amelyek, "ha az olvasó is úgy akarja", elősegítik a katartikus élményt. A katarziszról a kutató alig-alig tudhat meg valamit. Hiába faggatja a mű labirintusából, azaz a labirintusnak tűnő, ujszerű rendszerből kitámolygó olvasót. Ha megkérdezi, hogy miről szólt a mű, esetleg csak a mű cselekményét hallja vissza, még akkor is, ha az olvasó eljutott a mélyebb rétegekig is, mert a kérdés ilyen irányba vezette. "A mit akart közölni az író?" kérdés sem sokkal jobb, főleg

az iskolázatlanabb olvasó esetében, de a "Mondja el a lényegét annak, amit olvasott?" kérdés sem eredményez megfelelő választ mindegyik olvasónál.

Az Adott Mű befogadása esélyének becsléséhez természetesen támpontot adhatnak az előző olvasmányokkal kapcsolatos információk, kitüntetett helyen a legnagyobb élmények, a hasonló olvasmányok, és a legutóbbi időben olvasott művek. Az egyes olvasmányokkal kapcsolatos viselkedés azonban nagyon sok szempontból esetleges. Ha sikerülne megragadni azt, ami a viselkedésekben közös, az olvasói stratégiát, /viselkedési stratégiát, olvasói beállítódást/ ez lenne az olvasói törzslap legfontosabb információja. Az olvasói stratégia, az olvasmányszerkezet és a különböző olvasmánytipusokkal felvázolható izlésképlet ismeretében, elég nagy biztonsággal ki lehetne zárni bizonyos olvasói viselkedéseket.

Az olvasói stratégia megragadásának egyik módja különböző művekkel való viselkedés vizsgálata lenne. Amellett, hogy a nagyobbrészt láthatatlan, megfigyelhetetlen olvasói viselkedés tanulmányozása rendkívül bonyolult, nehézséget okoz a mintavétel, azaz, hogy a csekély számú hozzáférhető olvasói viselkedések közül melyeket válasszuk ki. Az olvasói viselkedésben kimutatható állandóság mellett a művektől és az olvasás szituációjától függően mindegyik viselkedés különbözik valamennyire a másiktól, eléggé nagy számú rendhagyó esettel kell számolni, lehet hogy éppen a legjobban hozzáférhetők között. Mellesleg

éppen a rendhagyó esetek tanulmányozása lehet az irodalomszociológia és az olvasáslélektan egyik legérdekesebb feladata, és egyik leghatásosabb módszere, mert az ilyen viselkedés mögött bujhat meg az olvasói pálya egy-egy nagy fordulata, vagy éppen az igazi katartikus élmény. Az olvasók többsége nagyon óvatosan kerüli a tulságosan erős, de még az optimálisan erős kihívásokat, a megrázkódtatásokat, márpedig ez az esztétikai élmény elengedhetetlen feltétele. Így éppen a deviáns olvasói viselkedések között lehetne rátalálni az esztétikai szempontból ideáltipikus műbefogadói viselkedésre. Az izléskutatásnak azonban nem elsődleges feladata, hogy az irodalom-esztétika bizonyos fejezetéhez megfelelő illusztrációkat, vagy akár mozgó modelleket találjon, hanem, hogy leírja az olvasó egyes viselkedéseiből az általános olvasói viselkedését, vagyis az olvasó stratégiáját. A különböző viselkedések esszenciájának kiszűrése technikailag alig-alig megvalósítható. Egyes hosszabb ideig megfigyelt olvasók esetében megoldható, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ "Izlésformálás" kísérletében erre módunk lesz.

A másik lehetőség az olvasói stratégia megállapítására az olvasói ars poeticák tanulmányozása. Még a hivatásos olvasók számára is nagyon nehéz megfogalmazni, hogy miért olvasnak, hogy mit jelent számukra egy irodalmi mű, így a "Miért olvas Ön regényeket?" kérdésre adott válaszok elemzése sem könnyű dolog, mert a válaszok többsége a meglévő indítékok közül csak egyet-kettőt tartalmaz, nem is mindig a legfontosabbat, hanem a könnyebben kimondhatót vagy leírhatót. Sokszor szinte lehetet-

len eldönteni, hogy mi a tartalma a "Szórakozásból", "Tanul-ságul", "Érdeklődésből" válaszoknak. Igaz, már a feleletek-ben található elemek száma is jellemzi mind az egyes olva-sót, mind a réteget, igaz, hogy a szövegösszefüggés elemzé-sével sok lebegő választ rögzíteni lehet, ez a módszer még-sem eléggé biztonságos.

A harmadik megközelítési lehetőség a kutató előfeltevéseit szembesíteni az olvasókkal. Ezek az előfeltevések természe-tesen akkor alkalmasak arra, hogy az olvasói stratégiát mé-rő "műszerekben" realizálódjanak, ha gazdag tapasztalati anyagra támaszkodnak. Megkísérelhetjük a különböző olvasói stratégiák felvázolását, hogy ezek közül az olvasókkal ki-választassuk az övéiket. Ha sikerülne is ezt az "ars poeti-ca-étlapot" a valóságnak megfelelően összeállítani, akkor is kérdéses, hogy magukra ismernének az olvasók. Mivel különbö-ző olvasói stratégiákban az elemek aránya és szerkezete kü-lönböző, ennek leírásukban is tükröződni kell, így eléggé bonyolult ars poeticák kerülnek az olvasók elé, amelyekből az olvasók sokszor csak részleteket ragadnak ki, méghozzá nem is mindig a rájuk legjobban jellemzőket. Több kutató-sunkban alkalmaztunk egy olyan mérőeszközt, amely kilenc különféle olvasói ars poeticát kínált az olvasóknak. Ilye-neket, mint ez: "Az olyan regényeket szeretem, amelyek fel-adat elé állítanak, elgondolkodtatnak, amelyek elolvasása szellemi munkavégzést jelent. Ezért számomra nem az az el-sőrendű kérdés, hogy megold-e mindent az író, hogy lezárja-e, befejezi-e a regényt, csak az a fontos, hogy megjelöljön mű-

vében olyan utakat, amelyek közül mind a mű szereplői, mind az olvasó választhatnak. Nem baj, ha ez a választás nem is olyan könnyű, ha egy-egy regény elolvasása lelki megrázkódtatást is jelent a számomra, ha ezt az író művészi eszközökkel éri el." Vagy mint ez: "Amikor egy regényt elkezdek olvasni, megszűnik számomra a világ megannyi kellemetlensége, megoldatlan problémája. Éppen ezért azokat a regényeket szeretem, melyek világa nem hasonlít erre a világra, ahonnan egy kis időre el akarok menekülni, ahol a kérdések, még ha nem is olyan könnyen, de végül elrendeződnek." Mind a "szellemi munkavégzés", mind a "menekülés" elnevezésű ars poetica /amelyek tulajdonképpen az aktiv-passzív beállítódást mérő skála két végpontjának is tekinthetők/ tartalmaznak olyan részmozzanatokot, amelyek nem harmonizálnak az egésszel. A másik probléma az, hogy a legtöbb olvasó két-három különböző ars poeticával is képes azonosulni. Egyik vizsgálatunkban, amelynek alanyai még elsősorban lektúrt olvasó fiatal könyvtárhasználók voltak, a kérdezettek kétharmada két-három-négy különböző ars poeticára is teljesen egyetértést kifejező osztályzatot adott. /A két idézett ars poetica természetesen eléggé ritkán szerepelt egymás mellett./ Ezt a mérőműszert végül is úgy használtuk, hogy az összes választást figyelembe véve soroltuk az olvasókat a "menekülő", az "informálódó" és az "esztétikai" kategóriákba. /Más megközelítéssel Józsa Péter is hasonló befogadói magatartásokat állapított meg: az escapist, a partikuláris és a nembeli befogadói alaptípusokat./ Az eléggé különböző műveltségű és társadalmi helyzetű olvasórétegeket úgy-ahogy tisztességesen el lehet különíteni evvel a

mérőeszközzel, de elég nagy azoknak a száma, akik a "bizonytalan" vagy a "meg nem állapítható" kategóriába kerültek. /Az utóbbiakba olyanok, akik vagy mindegyiket elfogadták, vagy egyikben sem találták meg a magukét, az előbbiekre pedig azok, akik egyszerre szavaztak eléggé ellentétes megállapításokra./

Nem működött sokkal jobban az a mérőműszer, amely ezeknek az ars poeticáknak az alapelemeit sorolja fel. A "Mit nyújt Önnek egy jó regény?" kérdésre adott "ismereteket", "elgondolkodtat", "példát", "kikapcsolódást", "a való életet", "önvizsgálatra készítet" típusú elemek /vizsgálatunkban 32/ kiválasztása könnyebb, értékelésük azonban a kutatónak nehezebb. Először is, mivel itt hiányzik a fogalmakat értelmező szövegösszefüggés, aztán a kutató nem mindig tudhatja, hogy az olvasó mit gondolt akkor, amikor aláhuzta vagy ötössel osztályozta az "új összefüggéseket tár fel" választ, hogy a listán ugyancsak szereplő "kaput nyit a világ felé", vagy a "mindennapi életben felhasználható ismereteket" vagy az "igazság megismerését", vagy pedig "a társadalom jobb megismerését" elemek közül melyikhez rendelhetjük leginkább. Bonyolultabb eljárásokkal, például faktoranalízissel valószínűleg sokat megtudhatunk evvel a módszerrel az olvasói stratégia szerkezetéről.

Egy másik lehetőség, hogy az olvasói stratégiának csak egy-egy dimenzióját vizsgáljuk. Külön-külön az aktivitást, az azonosulást, vagy az információk feldolgozásának módját. Er-

re a célra különböző rendszerű attitűd-skálákat lehet készíteni. Az aktivitás mérésére a következő módon készítettük el mérőeszközünket. Összegyűjtöttünk a könyvtárba járó olvasótábort elég jól jellemző alanyoktól 300 választ a "Mit jelent Önnek egy jó regény?" kérdésre. Elhagytuk a nagyon hasonló és a zavaros megfogalmazású válaszokat. Harminc szakértőt arra kértünk, hogy helyezték el a megtartott 100 választ "aktivitás" tartalmuk szerint egy tízes skálán. Mind a száz válasznál kiszámítottuk a 30-30 szakértői osztályzat átlagértékét és szórását, majd mellőztük azokat, amelyeknél nagy volt az eltérés a szakértők között. A viszonylag egyöntetűen minősített 30-40 válasz már alkalmas mérőeszköz lett volna, de technikai okokból nem ebben a formában alkalmaztuk /mint ahogy az ilyen Thursthone-tipusu attitűd-skálákat szokás/, hanem hét olyan megállapítást választottunk ki, amelyek átlagértékeik alapján egymástól egyforma távolságra helyezhetők és ezeket minősítettük az olvasókkal. Tudatosan nem egyet választtattunk ki velük, hanem valamennyit minősítettük velük, mert gyakran előfordult, hogy eléggé ellentétes tartalmu megállapításokkal értettek egyet egyszerre, feltehetően azok, akiknek olvasói stratégiája alakulóban volt.

Az olvasás folyamatának és eredményének vizsgálata

Ezek a törzslapok természetesen nemcsak segédeszközei és előfeltételei a kutatásnak, hanem eredményei is, persze nem végeredményei. Az Adott Mű és Kovács János találkozásának légkörére, végeredményére ezek segítségével csak óvatos becsléseket tehetünk. Az olvasói viselkedést másféle módszerekkel is

kell tanulmányoznunk. A továbbiakban csupán néhány olyan módszertani kérdést érintenék, amelyekkel éppen most kell megbírköznöm kutatásaimban.

Az egyik ilyen kérdés, az azonosulás kérdése, már felmerült a művel és általában az irodalmi művel kapcsolatos beállítódás tárgyalásánál, mint az olvasóhoz hasonló, vagy a társadalmi státusban, személyiségben és boldogságban az olvasónál már jóval előbbre tartó szereplőkkel való azonosulás igényéről. A vizsgálatok során kiderült, hogy ez a szereplőkkel együtt cselekvő, szenvedő, de elsősorban együttérző olvasótípus nem kizárólag csak a nők körében fordul elő. Azt is tapasztalhattuk, hogy leggyakrabban a kikapcsolódó-menekülő beállítódású olvasókra jellemző, akiknek olvasmányaik között a romantika és a mai lektűr a leggyakoribb, és legritkább az informálódó, a már a kevéssé evidens jelentésrétegek felkutatására is vállalkozó, de legbelső rétegekig el nem jutó és az egészet átfogni nem képes, a tulságosan is racionális beállítódású olvasóknál. Ugyanakkor a mű egészével és lényegével való azonosulás az esztétikai beállítódású olvasókra jellemző, akik olyanfajta áttételesen közlő műveket is elviselnek, ahol nem igen lehet senkivel sem azonosulni. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a mű szereplőéhez tulságosan intim vagy tulságosan felülről kezelő /racionális/ viszonyt kialakító olvasói magatartás nem kedvez tulságosan az esztétikai értékek befogadásának, másképpen fogalmazva: az ideálisnak nevezhető esztétikai beállítódású olvasónál is bizonyos mértékig jelen kell lenni a naiv olvasónak. A Meddig

él egy fa című Örkény novella befogadásának vizsgálatánál a csak a gyermeket váró fiatalasszonnyal azonosuló olvasók a novellát egyszerű vagy éppen különös és érthetetlen adásvételi ügyletnek, vagy az öregasszony részéről jótékonykodási gesztusnak fogták fel. Az önmagában a halál csiráját hordozó, a fiatal hársfát terméketlen-értelmetlen életének folytatásaként megvásároló öregasszony és az életet adó, az élet-halál titkaitól még érintetlen, a halál iránt még közömbös fiatalasszony szimbólikus találkozását még az öregasszony helyzetét teljesen átérzők sem értelmezték egészen az író szándékának megfelelően, mert ez eseten ugyancsak egyfajta nézőpontból /igaz, a fontosabbikból/ nézték-értelmezték a szimbólikus találkozást. Abban, hogy a novellát elolvasó /íróját nem ismerő/ kritikusok egy része eléggé értetlenül viselkedett a művel, annak is komoly szerepe lehetett, hogy náluk az olvasó és a kritikus szerep nem alkotott harmónikus egységet, vagyis nem voltak képesek normális /azaz naiv/ olvasóként viselkedni. Ez a másik hivatásos olvasmányközvetítő rétegnek, a könyvtárosoknak jobban sikerült. Ez azonban csak a nem kis számú, de mégis rendhagyó esetek magyarázata, a fő tendencia ugyanis más volt: éppen a hivatásos olvasóknál, azaz a könyvtárosoknál és a kritikusoknál kaptuk a "Mit érzett a novella elolvasása közben?" kérdésre a legtöbb "meghatott" választ, a "Miért tetszett Önnek ez a novella?" kérdésre pedig a legtöbb "mert hatással volt rám" /azaz elsősorban, de legalább is többek között érzelmi hatással volt rám/ típusú választ. A kritikusokkal és a könyvtárosokkal azonos végzettségű kutatómérnökök viszont túlságosan is racionális beállítódásuk még olyan közel

sem kerültek a műhöz, mint a 8 általánost végzett, könyvtárba járó munkások. A mű problematikájával való azonosulás mérése csak rendkívül sok áttételen keresztül, bonyolult eljárásokkal képzelhető el, de nem sokkal könnyebb az egyes szereplőkkel való azonosulás mérése sem, pedig mind a mű értelmezésének, mind az olvasó beállítódásának megismeréséhez fontos adalékul szolgálhatna. A rokonszenvesnek ítélt szereplők ugyanis nem minden esetben olyanok, akikkel /akiknek értékrendjével/ teljesen vagy akár nagyobb részben azonosultak az olvasók. A rokonszenvesnek ítélt szereplők esetében négy fő akadály van az azonosulásnak. Az egyik az, hogy az olvasók általában egyetlen szereplővel azonosítják magukat, nem is mindig a legrokonszenvesebbel, a többiekkel csak rokonszenveznek. A másik az, hogy az olvasók nagy része nem meri átvállalni az övétől nagy mértékben eltérő szerepeket, elsősorban vonatkozik ez a nemi és a generációs szerepekre. A harmadik az értékrendek közötti különbség. Az ellenzékben lévő, a különös, a társadalomkivüli szereplő /még a negatív hősök is/ lehetnek alapján véve rokonszenvesek anélkül, hogy az olvasó legkevésbé azonosulna velük, vagy ha erre hajlana, küzd ellene, még az olyan rokonszenves, hasonló vagy elvállalható szerepű irodalmi hősökkel sem vállalják az olvasók az azonosságot, akiknek az értékrendjük is hasonló, ha nem váltják be reményeiket, nem csinálnak karriert, vagy a nehezebb, a követhetetlen utat választják, vagy akik elbuknak, elpusztulnak. Sokszor a nagyon eltérő szerep és a szereplő sorsának kedvezőtlen alakulása és nem a kedvezőtlenül megítélt szereplő értékrendje miatt ítélnék egyes szereplőket kevésbé rokon-

szenvesnek. Így ez az elég egyszerűnek és eredményre vezetőnek tűnő szereplő-választási módszer is csak akkor működik hatékonyan, ha a választást megindokoltató és más fajta kérdések egészítik ki. A Makra befogadását vizsgáló kutatásunkban nem egyszerűen a rokon- és ellenszenv alapján, hanem különböző szerepekre /bizalmas ügyeinek meghallgatója; kelles társasági partner; akire gyerekeit rábízna; aki kiállna mellette, ha igaztalanul vádolnák; akit tanácstagnak ajánlana; stb./ választattuk meg a szereplőket. Ez esetben a különböző válaszok súlyozó összesítése okozott problémát.

A mű értelmezése vizsgálatának már időpontja is problematikus, hiszen az élmény kialakulása az olvasó élete végéig tarthat. A mű megvitatása vagy újraolvasása lényeges módon alakíthat az élményen, de már csupán megfogalmazása, a "Miről szólt?" kérdésre adott válasz "kidolgozása" közben is lényegesen változhat. Az sem mindegy, hogy közvetlenül a mű elolvasása, vagy éppen egy másik mű elolvasása után tesz fel a kérdést. Nem szorul különösképpen bizonyításra, hogy a "Miről szólt?" vagy a "Mi volt a lényege?" kérdésre adott szóbeli vagy írásbeli válaszok megformálása /szerkezete, szókincse, stb./ sokat elárul a befogadás mélységéről, az írói üzenet vételéről. A kifejezőkészség és olvasáskészség azonban csak részlegesen fedi egymást. Az áttételesen közlő irodalmi művek befogadását vizsgáló, most folyó nemzetközi összehasonlító kutatásban az elsősorban a novellaszövegben nem szereplő elvont fogalmakkal operáló "eszmei" válaszoktól elkülönítettük azokat, amelyek elsősorban a novella szóanyagából tárgyi fogalmakkal építkeztek,

és kialakítottunk egy harmadik csoportot, ahol a kétféle elem egyensúlyban volt. Az első /az "eszmei"/ típusu választ adók aránya az iskolai végzettséggel emelkedik a különböző társadalmi rétegekben. Természetesen a kritikusoknál volt a legmagasabb és a mezőgazdasági fizikai dolgozóknál a legkisebb. Az előbbieknél az "eszmei", az utóbbiaknál a "tárgyi" volt a jellemző választípus. Az átmeneti "tárgyi-eszmei" típus aránya nagyjából azonos volt mindegyik csoportnál, és jellemző választípus volt a munkásoknál és a munkásszármazású középis-kolásoknál. Az absztrakt - konkrét skála középhelyére "tárgyi-eszmei" válaszokat vártunk, de némi meglepetéssel azt tapasztaltuk, hogy az ilyen típusu választ adók nagyobb része a felkért szakértők minősítése szerint hasonló vagy magasabb szinten fogadta be a művet, mint az "eszmei" tipushoz tartozók. Újabb módszerhez kellett folyamodnunk: eltekintve a válasz megformálásától, csak a válaszban előforduló tartalmi motívumokra figyeltünk. Már maga a motívumok száma is sokat mutatott, az egyes motívumok megoszlása jellemzően alakult a különböző társadalmi rétegeknél, de azért ez a megközelítés is csak gyarló módon volt alkalmas a mű értelmezésének feldolgozására. Az egyes motívumok kiszűrése sem könnyű különböző nyelvi szinteken megformált szövegekből, és a különböző motívumok egymásmellettiisége még nem bizonyíték a köztük lévő összefüggés felismerésére. A leginkább célravezetőnek, de egymagában még továbbra is alkalmatlan eljárásnak a különböző értelmezési szintek elkülönítése látszott, méghozzá oly módon, hogy a különböző szinteken /még a legfelsőn is!/ többféle egyenértékű, de különböző jellegű megoldást fogadtunk el. A mű közleményét

koncentrikus körökkel vagy spirállal kényszerelve el, nemcsak az olvasó által elért legbelső kört vettük figyelembe, hanem azt is, hogy még mely körökön és hol haladt át, mert eléggé gyakran előfordult, hogy a határozottan a legbelső körre utaló, de elnagyolt értelmezést megkérdőjeleztük, és azokat, amelyek a központi mag holdudvarából is tartalmaztak, akkor is elfogadtuk, ha a megfogalmazás absztrakciós szintje alacsony volt, mert a közlemény legfontosabb részéhez vezető utat is bejárták. Kérdéses persze, hogy jogos volt-e szigorunk, indokolt-e engedékenységünk, hiszen elképzelhető, hogy a lényegre odavezető olvasó is bejárta a lényeghez vezető szinteket, és az is, hogy az utat végigjáró és ezt a válaszában is tanúsító olvasó éppen a legutolsó ajtó előtt torpant meg.

Esett már szó a mű hatásáról, a mű egészével vagy részével /szereplőjével/ való azonosulás tárgyalásakor, de nem esett szó az olvasót megváltoztató hatásáról, pedig a megfigyelhetetlen katarzis nyomainak mérése, ha pokoli nehéz is, nem lehetetlen. A Makra befogadását vizsgáló kutatásunkban^{4/} kétféle módon próbálkoztunk az alig mérhető mérésével. A szereplők által képviselt életviteleket élőszóban elmondott öt vélemény formájában öt osztályzattal minősítettük a regény elolvasása előtt és után az olvasókkal. A valódi változás meglétének és tartósságának bizonyítása egyáltalán nem könnyű, véleményváltozás, attitűdváltozás helyett óvatosan csak "vélemény fellazulásról" vagy a véleményváltozás lehetőségéről beszéltünk. A mű hatása nem az olvasás befejezésekor kezdő-

dik, hanem jóval előbb, éppen ezért talán jobban lemérhető az élmény alakulása, a mű befogadása, a katarzis közben, mint a "Miért tetszett?" kérdésre adott válaszból. A Makra olvasását éppen e célból öt helyen, a regény öt fordulópontján, /ahol az író és olvasó utja sok esetben elválik/, megszakítottuk és néhány sorban leírtuk az olvasókkal, hogy hogyan folytatná, vagyis hogyan szeretné, hogy folytatódjon. Az olvasók elágazó, visszatérő folytatásai beállítódásuk alakulásáról is adhat információkat. Észrevehettük, mind az íróétől egészen más irányba vezető utra térő, mind az írói megoldást telibetaláló olvasók között elég sokan akadtak olyanok, akik valószínűleg nem részesültek a katarzis élményében, akik eléggé közömbösen fogadták a művet.

IRODALOMJEGYZÉK

- 1./ Gondos Ernő: Izléssalakzatok Bp. 1971. NPI.
- 2./ Kamarás István: Egy olvasáskutatási mérőműszer és hibahatárai = Könyvtári Figyelő 1972. 2. sz.
- 3./ A Könyvtártudományi és Módszertani Központ még folyó Olvasmányszerkezet és izlésképlet kutatása a közművelődési könyvtárakat látogatók körében.
- 4./ A kutatási jelentés most készül.